

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂԹԱՄԱՐՅՈՒ ՏԱՂԵՐԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ
ՀԱՏՎԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐՄԱՆՈՒՄԸ

Բ. Լ. ՉՈՒԿԱՍՅԱՆ

Որեւէ ժողովրդի հոգեկան մշակույթի դարդացման ընթացքը առավել կամ նվազ չափով առնչվում է հարեան ժողովուրդների մշակույթի ընդհանուր դարդացմանը: Պատմական տարրեր ժամանակաշրջաններում, հասարակական ու քաղաքական տարրեր պայմաններում այդ առնչություններն ուրույն զրոտում ու բնույթ են ունենում. դրանք մերթ հանդես են գալիս որպէս միևնույն ժամանակաշրջանին բնորոշ ընդհանուր երեւոյթներ և ուղղութիւններ, մերթ որպէս մի մշակույթի անմիջական աղղեցութիւն մյուսի վրա, մերթ սոսկ փոխատութիւններ և այլն:

Հանրահայտ է, որ X—XI դարերից հետո Իրանում իշխող սելջուկ-թրքական ու մոնղոլական հարստութիւնները կույտուրական շատ ավելի ցածր մակարդակի վրա էին գտնվում, քան իրենց ենթակա իրանական ժողովուրդները, ուստի և պատմական շատ կարճ ժամանակամիջոցում իշխողների մշակույթը տեղի է տալիս և ենթարկվում իրանականին: Մի հանգամանք, որ հեաադայում թուրք-մոնղոլական գերիշխանութիւն ծավալման հետ միասին, մեծ չափով նպաստում է X դարից դարդացման նոր ուղի ելած իրանական կույտուրայի աղղեցութիւն շրջանակների ընդարձակմանը: Հատկապէս նորանոր նվաճուիւններ է ունենում իրանական պոեզիան, որը իր ոլորտի մեջ է առնում ողջ Մերձավոր Արեւելքը՝ սկսած Միջին Ասիայից մինչև Հնդկաստան, մինչև հեռու Միջերկրականի ափերը:

Հայ ժողովուրդը, որ մինչև արարական արշավանքները քաղաքական ու տնտեսական, ինչպէս և մշակութային սերտ հարաբերութիւնների մեջ էր իրանական ժողովուրդների հետ, XI դարից հետո՝ ընկնելով թուրք-մոնղոլական տիրապետութիւն ներքո, նոր հարաբերութիւնների մեջ է մտնում իր դարավոր հարեան Իրանի հետ և ավելի մոտից հաղորդակից դառնում պարսից նոր մշակույթին: Փաստերը ապացուցում են, որ միջնադարյան հայ կույտուրայի խոշորագույն ներկայացուցիչներ հունարեն և արաբերեն լեզուների հետ միաժամանակ տիրապետել են նաև պարսկերենին, ծանոթ են եղել զոյութիւն ունեցող պարսից գիտական ու դեղարվեստական գրականութիւնը, օգտվել են դրանից (Գրիգոր Մաղիստրոս, Մխիթար Հերացի, Ֆրիկ, Կոստանդին Երզնկացի, Թովմա Մեծփեցի և այլք):

XV—XVI դարերում Մերձավոր ու Միջին Արեւելքի շատ ժողովուրդների գրականութիւնը ընթանում էր պարսկադիր պասական գրականութիւն հարթած ուղիներով:

Ապրելով նման մի ժամանակաշրջանում, լինելով ժամանակի դարդացած ու կըրթված անձնավորութիւններից մեկը, Գրիգորիս Աղթամարցին անկասկած հաղորդակից է եղել հարեան ժողովուրդների գրական կյանքին, ծանոթ է եղել պարսից և հարեան մյուս ժողովուրդների գրականութիւնների լավագույն ներկայացուցիչների երկերին, նրանց վարպետութիւնը և ասանձին գեղքերում իր ստեղծագործութիւն մեջ կիրառել նրանց գեղարվեստական մի բանի հնարանքները: Բայց անհրաժեշտ է սկզբից ևեթ նշել, որ այդ բոլորը նրան չի շեղել հայ բանաստեղծութիւն ավանդական ուղուց, չի դարձրել օտարների թարգմանը մեր գրականութիւն մեջ:

Վարպետութիւնը յուրացնելով իր մեծ նախորդների՝ Գրիգոր Նարեկացու, Ներսէս Շնորհալու, Կոստանդին Երզնկացու և այլ հայ բանաստեղծների լավագույն ավանդները, առանձին ստեղծագործութիւնների մեջ օգտագործելով պարսից բանաստեղծութիւն բնորոշ բառ ու բանը, նրա մի քանի արտահայտութիւններն ու պատկերները, Գրիգորիս Աղթամարցին վեր է բարձրացել որպէս ինքնուրույն, միանգամայն ինքնատիպ բանաստեղծ:

Աղթամարցու ստեղծագործութիւնը դրականագետները տարրեր առիթներով, ի թիվս այլ ինդիքների, անդրադարձել են նաև նրա «պարսկարանութիւնը» և այդ հարցի առթիվ այլևայլ կարծիքներ հայանել:

Հայ միջնադարյան տաղերգության լավագույն գիտակներից կարապետ Կոստանյանը, որը Աղթամարցու տաղերի առաջին ժողովածուի հրատարակիչն է եղել, բարձր գնահատելով մեր տաղերգուի բանաստեղծական վարպետությունը, նրա պատկերների ու նմանունությունների ինքնատիպությունն ու բազմապիսիությունը, գրում է, որ չնայած այս բուրբին, Աղթամարցու լեզուն «միշտ աեզուր և միշտ տկարանում է... այն ասելու ինչ նորասիրտը խոսել է կամենում: Այսպիսի տկարություն արասայտությունն է, անշուշտ, որ երգիչն յուր չքնաղ պատկերի լիակատար նկարագրության համար դիմում է թե ժողովրդական ձևերին, թե օտարազգի պարսիկ և արաբ բուռերի օժանդակությամբ, թե սուրբ գրքերին և թե այլ շատ հնարքներով՝ (ընդգծումները մերն են — Բ. Չ.):

Եթե Կ. Կոստանյանը այստեղ Աղթամարցու աղերսները պարսից գրականության հետ լուրջ ձևական հոգի վրա է դնում, ապա Ն. Ակինյանը 1915 թ. իր ուսումնասիրության մեջ ավելի հեռուն է գնում, և Աղթամարցու բանաստեղծական մեծության հիմնական ազդակր պարսից գրականության ազդեցությունը համարում է Այն հանկարծական ուսումը:— գրում է Ն. Ակինյանը, — որ կնկատվի իր և նախորդ բանաստեղծներու մեջ, արդյունքն է առանց տարակուսի պարսկական նոր գրականության այս ծանոթության: Գրիգորիս պարսկական նոր գրականության ծանոթությունը կրթեց յուր ճաշակը, ընդարձակեց մտքին ասպարեզը, հղկեց գրիչը: Եվ այսպես պարսկական ազդեցության տակ, կրնա սովիլի, բացավ նոր զարթոց մը հայրենի հողի վրա:

Պարսկական ազդեցության արդյունք է մանավանդ անոր բանաստեղծության այլաբանական նկարագիրը, խորհրդական լեզուն, անով կառուցած է նա յուր երևակայության հրաշակերտը, ուր պատկերավոր նկարագրության հանկուցիչ հմայքով կը ձգվին հոգիները, ուր ոչ միայն գերզգայական գաղափարները ըստ իրեն էություն և բնության հումանիզատորականերով կը ներկայացվին, այլև աստվածարանական վարդապետությունը իսկ կհանդերձվին գողտրիկ մտահարուստ պատկերներով:»:

Երևույթի կոստանյանական մեկնաբանումը (բանաստեղծի լեզվի անզորություն ու տկարություն) մեզ իրավունք կտաք նույնպիսի դնահատական տալ նաև Աղթամարցուն նախորդող մեր մյուս խոշոր տաղերգուների ստեղծագործությանը. մի բան, որ արդարացի և ճիշտ չէր լինի: Մյուս կողմից՝ հիմնավորված չէ նաև Ն. Ակինյանի ակասակետը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հայ տաղերգության աշխարհականացման սկզբնական շրջանում օտար բուռերի ու ոճերի օգտագործում նկատվում է բացառապես աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող գործերում: Չափածո աշխարհիկ խոսքը, որ ավելի մեծ շփում ուներ ժողովրդական գանգվածների հետ, արդեն XI—XIII դարերից սկսում է հեռանալ գրարարից և մեր տաղերգուների լեզվի մեջ մուտք են գործում ժողովրդական խոսակցական լեզվի տարրերն ու ոճերը: Օտարամուտ տարրի առկայությունը վաղ միջնադարյան տաղերգության մեջ, մի կողմից՝ խորհել է տալիս, որ հավանաբար մեր ժողովրդի խոսակցական լեզվում այդ բուռերի ու ոճերի մի մասը արդեն քաղաքացիություն էր ստացել և բանաստեղծների երկերում այն արտացոլվել է որպես հայերենին հարողատ տարր, իսկ մյուս կողմից՝ չեն բացառվում և օտար ազդեցությունները գրական ճանապարհով: Այսպես օրինակ՝ հայ բանաստեղծության մեջ X—XI դարերում քաղաքացիություն վայելող մի շարք բուռեր ու արտահայտություններ՝ ինչպես մատուվակ, գուսակ, սիրահար, սնու ու աղեղ, դեմք ու պատկեր և այլն, հետագա դարերում՝ գրական լեզվից դուրս չգալով հանդերձ, հաճախ փոխարինվում են սաղի, մորթեք, աշրղ, բլր ու քամակ, սուրաք և այլ օտար բուռերով:

Միջնադարյան հայ տաղերգուների օգտագործած օտարամուտ բանաստեղծական արտահայտություններն ու պատկերները հիմնականում պարսից, և ոչ միայն պարսից, պոեզիայի մեջ տրաֆարետային բնույթ էին կրում և համատարած կերպով սփռված են նրանց բանաստեղծների ստեղծագործության մեջ, այնպես որ հազիվ հնարավոր լինի գտնել մի պարսիկ, արաբ, թուրք կամ ադրբեջանցի բանաստեղծ, որ այս ոճերն ու պատկերները օգտագործած չլինի: Բայց դա երբեք չէր խանդարում տաղանդավոր բանաստեղծներին իրենց ուրույն գեմքն ունենալու, չէր նվազեցնում նրանց ստեղծագործության արժեքը: Պարսից գրականության պատմության մասնագետներից գոկտ. Ռզազադե Շաֆազը, օրի-

1 Կ. Կոստանյանց, Գրիգորիս Աղթամարցին և յուր տաղերը, Թիֆլիս, 1898, էջ 15:
 2 Ն. Ակինյան, Գրիգորիս Աղթամարցի, «Հանդես ամսօրյա», 1915, էջ 39:

նակ, իր Վերանահան գրականության պատմության մեջ Հաֆեզի գեղարվեստական վարպետության մասին հետևյալն է գրում. «Հաֆեզը նույնպես օգտվել է այլ բանաստեղծների մոտ սովորական դարձած որոշ համեմատություններից, նա, օրինակ, սիրուհու ծամերը համեմատում է շղթայի, սմբուլի, թակարգի, օդապարանի և օձի հետ, հոնքը՝ աղեղի, հասակը՝ սալի ծասի, գեմքը՝ ճրագի, ծաղիկ և լուսնի, բերանը՝ կոկոնի ու պիտակի: Բայց նման գեղարվեստական հնարանքները չեն նվազեցրել նրա խոսքի ներդրությունը»¹:

Գալով Գրիգորիս Աղթամարցու ստեղծագործությանը, կարելի է ասել, որ «ժողովրդական ձևերի», «պարսիկ և արաբ բառերի» օժանդակության զիմելը նրա մոտ ոչ թե զրացմունքների հորդության և զրան հակադիմ լեզվի «անդորություն» ու «տեղություն» հետևանք էր, այլ ժողովրդական բառ ու բանի ակունքներից բանաստեղծի անկաշկանդ օգտվելու արդյունք, որը է՛լ ավելի զիպուկ է՛լ ավելի ներդրում է գարձել նրա խոսքը.

Անդրադառնալով Ն. Ակինյանի աստիճանին, պետք է ասել, որ շրջափոխով պարսից բանաստեղծության ազդեցությունը Աղթամարցու ստեղծագործության վրա, մենք չենք կարող դա չափազանցել, նրա վարպետության ամենամեծ գրավականը համարել, այն զեպքում, երբ բանաստեղծը իր ողջ ստեղծագործության մեջ կիրառում է հայկական պեղծիկայի ավանդները, նրա ձևն ու բովանդակությունը: Մի քանի տաղերում եզած պարսկական բառերի ու արտահայտությունների, ինչպես և ամբողջապես պարսկերեն տողերի առկայությունը ձևական բնույթ է կրում և չի փոխում մեր տաղերգուի ազգային դեմքը: Աղթամարցին «իր ճաշակը կրթել», «գրելը հղիել է» ոչ թե պարսից, այլ հիմնականում հայ միջնադարյան բանաստեղծության դպրոցում: Իսկ ինչ վերաբերում է նրա բանաստեղծության «այլաբանական նկարագրին», «խորհրդական լեզվին», այս պարսից ևս այնպիսի երևույթներ էին, որ բնորոշ չէին միայն պարսից գրականությանը. գրանք ողջ Արևելքի համար համընդհանուր գեղարվեստական հնարանքներ էին՝ պայմանավորված դարաշրջանի իշխող սոցիալ-քաղաքական կարգերով, աշխարհիկ ու հոգևոր բունակալությունների առկայությամբ:

Ըստ երևույթին Ն. Ակինյանը հետազոտում անդրադարձել է այս հարցին, վերանայել 1915 թ. «առանց տարակուսի» Աղթամարցուն տված իր գնահատականը և 1938 թ. վերենայում հրատարակած իր «Գրիգորիս Ա. կաթողիկոս Աղթամարի» լուրջ ու շահեկան աշխատության մեջ չի կրկնել այդ տեսակետը:

Իսկ եթե խոսվում է Աղթամարցու ստեղծագործության «այլաբանության» ու «լեզվի խորհրդավորության» մասին, այս պետք է ասել, որ ի հակադրություն ժամանակի պարսից բանաստեղծության, Աղթամարցու մոտ այդ հնարանքները երբեք էլ չեն ծանրաբեռնում ստեղծագործությունը, միավորում նրա իմաստը, ընդհանրապես՝ Աղթամարցու «այլաբանությունը» շատ պարզ է ու հստակ, խոսքը զիպուկ է ու վճիտ, պատկերներն ու նմանությունները՝ իրական ու շոշափելի:

Միջնադարյան հայկական բանաստեղծության մեջ կիրառվող գեղարվեստական հնարանքներից է նաև երկլիզվյան, հազվագյուտ գեպքում նաև երեքլիզվյան խոսք բանաստեղծություններ հորինելը: Ծիշա է, XIV – XV դարերում այդ հնարանքը հազվագույն օգտագործվում, բայց հետագայում, հատկապես Աղթամարցուց սկսած, և մանավանդ աբուղական գրականության մեջ, հաճախակի է դառնում այդ:

Արդ, ինչո՞ւ բացատրել այս երևույթը: Երկլիզվյան կամ երեքլիզվյան բանաստեղծություններ հորինելը նույնպես բնորոշ չէր միայն հայ տաղերգուներին: Դա ևս արևելյան գրականության գեղարվեստական հնարանքներից էր: Եթե Ռուզբեին, Ֆիրդուսին արաբական ասիմիլյատորական քաղաքականության դեմ պայքարելու նպատակով, մայրենի լեզվի ու գրականության անաղարտության առաջամարտիկներ լինելով, արաբական բառ ու բանի օգտագործումը զիտակցարար նվազագույնի էին հասցրել, այս հետագա դարերում, երբ արաբական տիրապետությունը վաղուց արդեն պատմություն էր գարձել և արաբականությունը գաղարկ էր քաղաքական վտանգ լինելուց, պարսիկ գրողները անկաշկանդ կերպով օգտագործում են արաբական ոճեր ու արտահայտություններ, հաճախ իրենց միտքը խճողում արաբական խրթին ու զժվարիմաստ բառերով, անգամ գրում արաբախառն բեյ-

¹ ۱۳۲۱ دکتر رضا زاده شفق، تاریخ ادبیات ایران، تهران، ۱۳۲۱، ص ۳۳۶. (Իսկա. Ի. Կոպարի, Իրանական գրականության պատմություն, Թեհրան, 1321/1943, էջ 336.)

թեր ու քառյակներ՝ Գեղարվեստական այս հնարանքը հետագայում մեծ կիրառություն է գտնում և սակզծագործական վարպետությունն զիտվում, ուստի և հայ ու աղբրեղանցի, թուրք և վրացի բանաստեղծները՝ մայրենի լեզվով ստեղծագործելով հանդերձ, գեպրից գեպք իրենց ստեղծագործություններին էին աղուցում պարսկերեն ու թուրքերեն և կամ արարերեն տողեր: Արևելքում գեղարվեստական այս հնարանքը իր հատուկ անունն էր ստացել և կոչվում էր մոլամմա (արաբ. *معلم*), այսինքն «խառն»:

* * *

Աղթամարցու պարսկերեն ու թուրքերեն խառը տողերով տաղերը հինգն են. «Յևս Գնալոյ վարդին...» (Ն. Ակինյանի 1958 թ. հրատարակությունը մր ժԸ տաղ), «Մաղկունքն ասին...» (ԺԹ տաղ), «Մաքուր պատկերով...» (Ի տաղ), «Գու ևս արեղակն...» (ԻԱ տաղ), «Գու զրախտ եղևմայ...» (ԻԲ տաղ):

Աղթամարցու այս ստեղծագործությունները իրենց աշխարհիկ բովանդակությամբ ու բանաստեղծական բարձր արվեստով մեծ ժողովրդականություն են վայելել, անցել են բերնից բերան, մեծ սիրով ու գուրգուրանքով արտագրվել ու պահպանվել են աշխարհի շուրս բոլորը ցրված մեր գրչագիր սատյաններում, տեղ են գտել մեր առաջին տպագիր տաղարաններում և յազմիցս հրատարակվել հայ պարբերականների էջերում: Բավական է հիշել, որ միայն Հայկական ՄԱԹ Մինիստրների Սովետին առընթեր հին ձեռագրերի գիտա-հետազոտական ինստիտուտ — Մատենադարանում պահվող ձեռագրերում հանդիպում ենք այս տաղերի 20—25 ընդօրինակություններին: Մեր ձեռագրերում այս տաղերի պարսկերեն ու թուրքերեն հատվածները գրիչների կողմից չափազանց շատ են աղավաղված, իսկ ուշ շրջանի մի շարք ձեռագրերում դրանք կամ բաց են թողնված (ձեռ. №№ 2485, 193 և այլն) և կամ հաղվազյուտ գեպքում փոխարինված են հայերեն տողերով (ձեռ. №№ 7715, 2485, 8540 և այլն): Օտար հատվածները աղավաղված են նաև տպագիր հրատարակություններում:

4. Կոստանյանը իր աշխատության մեջ՝ ելնելով Գրիգորիս Աղթամարցու այս տաղերի լեզվական ատաղձից ու պարսկերեն տողերի անկայությունից ենթադրել է, որ դրանք «կարելի է համարել մի արևելյան երգի փոխադրություն»¹, մինչդեռ Ն. Ակինյանը՝ խոսելով «Յևս գնալոյ վարդին...» տաղի մասին, ճիշտ կերպով եղբակացում է, որ «երգս կր կրե ինքնուրույնություն մը և ամբողջություն մը, առանց ցույց տալու օտար աղեղություն հետք (պարսկերեն տողերն, որոնք հոս ու հոն երևան կելլեն, ազուցված են հոն միայն ամբողջ կառուցվածքին զարդ տալու համար)»: Ն. Ակինյանը տարակուսում է որոշակի նման կարծիք հայտնել «Մաքուր պատկերով» տաղի պարսկերեն ու թուրքերեն տողերի մասին, և ինչպես ինքն է գրում, «ըժվարին է կուհել» այդ տողերի գոյությունն պատճառը, ուստի և բերում է 4. Կոստանյանի հետևյալ կարծիքը. «Հավանական է, որ այդ օտարազգի նախադասությունները կամ ոճերը պարզ փոխառություններ են ժամանակի հանրածանոթ օտար երգերից, այսպես մտածելու տեղիք է տալիս սույն մի կարծվածը, որ է եղէ՛հ հիւսնու սուրաթ և այլն» կամ «եղէ հուսնու սուրաթ». այս տեսնում ենք պարսից Ջամի երգչի Յուսուֆ և Ջուլիխա երգի մեջ»²:

Գրիգորիս Աղթամարցու ստեղծագործության ըստ ամենայնի քննությունը արևելյան, այդ թվում և հայ գրականության ընդհանուր զարգացման պատասխան վրա, օտար բառապաշարի ու տողերի ճշգրիտ վերծանումն ու դրանց թարգմանությունը, զուգահեռ համեմատությունները, մեղ բերում են հետևյալ եղբակացությունների.

1. Գրիգորիս Աղթամարցու վերոհիշյալ տաղերը ինքնուրույնություն կնիք են կրում և միանգամայն համահունչ են նրա ողջ ստեղծագործությանը, դրանք համակված են բնությունն այնպիսի անկաշկանդ պաշտամունքով, բուռն կենսասիրությամբ, ինչպես մյուս տաղերը, իսկ լեզուն ու ոճը, համեմատություններն ու պատկերները ամբողջովին գրիգորիսյան ինքնատիպություն ունեն: Եթե մի քանի տաղերի քննարկան հերոսը ինքը՝ սիրով

¹ 4. Կոստանյանց, Գրիգորիս Աղթամարցի, էջ 71:
² «Հանդես ամսօրյա», 1915, էջ 47:
³ 4. Կոստանյանց, Գրիգորիս Աղթամարցի, էջ 61: Տե՛ս նաև Ն. Ակինյան, Գրիգորիս Ա. կաթողիկոս Աղթամարի, Վիեննա, 1958, էջ 29:

տոչորված, զիշեր ու զօր անքուն տառապող ու զարնան զալստյանն սպասող բանաստեղծն է, ապա «Փարուն երեկ», «Յետ զնալոյ վարդին», «Ծաղկունքն ասեն» տաղերում արդեն բլրու լին է հանդես գալիս որպես բանաստեղծի խռովահույզ հոգու թարգման: Ինչպես մուսսոս գործերում, այս տաղերում նույնպես զարունն է շնչում իր բազում դսւյներով ու ծաղիկներով, ամենուրեք գալարանում են շարմատք ու ճիւղք» և մանուշակի ու շուշանի, նարդոսի ու բրբուռի արբեցուցիչ բույրն է տարածվում, իսկ զաշտերում ու լեւներում այծյամներն ու եղնիկներն են խայտում:

Ն. Աղթամարցուն իր աշխատություն մեջ աշխատել է բացահայտել Աղթամարցու աշխարհիկ բնույթի այս տաղերի էությունը, զբանջ բովանդակությունը: Ճիշտ է, նա զբանջ անվանում է «սիրերգություններ»¹ և անգամ «Վարդի և Սոխակի կերպարների մեջ սիրո-ծում է տեսնել սիրող զույգեր (իր խոսքերով՝ «փեսա և հարս»), բայց սա մի պահ է. նա անմիջապես նահանջում է իր իսկ մտքից և հիշեցնում, որ միջնադարում «Վարդն ու Սոխակը զիմասնարար ներկայացրել են «Քրիստոս և Աստուածածին, Գաբրիել և Մարիամ, Հոգին և Մարմինը»², և ապա եզրակացնում է. «Այսպես նաև Աղթամարցին իր տաղերուն մեջ Բլրուլի և Վարդի զիմասնություն տակ երգած է, ինչպես կերևա, Հոգին և Մարմինը, ինքը և եղբայրը, ինքն և Աղթամարս»³:

Հիրավի, միջնադարյան հայ երգիչներից ումանք (Կոստանդին Երզնկացի, Ասաբել Բաղիշեցի) իրենց աշխարհիկ բանաստեղծություններին կրոնական խորագրեր են տվել և առանձին զեպեքերում բնթերցողին նախազգուշացրել, որպեսզի իրենց զբվածքները չի մարմին» չհասկանան, բայց զա միջնադարյան կրոնական հալածանքից խուսափելու համար շատ հասկանալի բողոքում էր: Իսկ տվյալ զեպեքում Աղթամարցու այս բանաստեղծությունները անգամ այդպիսի վերնագիր չունեն. հետևարար և բունազրոսիկ է հնչում Աղթամարցուն եզրակացությունը:

Ն. Աղթամարցուն Աղթամարցու «Յետ զնալոյ վարդին...» ստեղծագործությունը ինչ-որ այլարանություն է համարում, որտեղ բանաստեղծը ողբում է ծովամույն եղած եղբորը՝ Իհարկե այս պեմում կա այլարանություն, բայց ոչ նեղ, անձնական առումով՝ այլ հասարակական. այստեղ արտացոլված է, ինչպես տարիներ սուաջ իրավացիորեն նկատել է Կ. Կոստանյանը, հայ ժողովրդի քաղաքական ծանր վիճակը օտար նվաճողների լծի տակ: Անգամ ինքը բանաստեղծը այս շարքի գործերից մեկում («Ծաղկունքն ասեն...») ակնարկում է զբան. զբելով՝

Հաղարաղիւ օրինօք թիւր
Ձաղդս խանձեն որպէս զհուր⁴:

Բայց Ն. Աղթամարցուն կարծեք Վի ուղում համակերպվել այն մտքին, որ կաթողիկոս բանաստեղծը կարող էր է՝ սեր երգել, և՛ իր ժողովրդի տառապանքը, որ նա կարող էր ստեղծագործական տարերքի մեջ ի հայտ բերել կյանք տենչացող իր հոգին, երկրային երջանկությունը դերագասել երկնայինից: Այս զեպեքում միջնադարյան բանաստեղծը ավելի համարձակ է, քան Ն. Աղթամարցուն. Աղթամարցին անգամ իր հերոսուհուն համեմատում է աստծո զբախտի, զորավոր խաչի հետ.

«Դու զբախտ եղեմայ, անկեալ յԱնեղեն...»
«Դու սքանչելագործ քան զօրաւոր խաչ»⁵:

Չբավարարվելով միայն քրիստոնեական սրբություններով, Աղթամարցին շարունակում է իր զովերգը և համարձակորեն համեմատություն առարկա դարձնում մուսուլմանների սրբազան վայրերը.

¹ Ն. Աղթամարցուն, Գրիգորիս Ա. կաթողիկոս Աղթամարի, էջ 212:

² Անդ:

³ Անդ, էջ 214:

⁴ Անդ:

⁵ Տե՛ս Կ. Ի. Կոստանյան, Роза и соловей. К положению армян в XVI веке.

Из „Правностей восточных“, т. IV, 1913.

⁶ Ն. Աղթամարցուն, Անդ, էջ 83:

⁷ Անդ, էջ 96, 98:

«Թու բեթթումամուր և մաքաթուլլայ»¹
(Դու բեթթումամուր և Մեքքե աստուծո)

գրում է Աղթամարցին իր «Դու ես արեղակն» տաղում, իսկ բեթթումամուրը ըստ մուսուլմանական հասկացողության երկնային այն տունն է, որ գտնվում է Մեքքեի սրբավայրի զիմաց:

Բանաստեղծ հոգեորականը շատ լավ է գրում իր անելանելի վիճակը՝ Նրա հոգում խոտվք կա. մարմնականն ու հոգեկանը սյայքարի մեջ են և ինչպես «Գանդատ հոգւոյն» տաղի մեջ է ասում, զրանք «հակառակ են, չեն մխարան»²: Ուստի և ամեն անգամ սեր երգելուց հետո, հիշում է կրոնականի իր վիճակը, կյանքի անցողիկության զազափարը և, իր արարքը անօրինություն համարելով, հորդորում թողնել աշխարհի սերը.

Խն Աղթամարցի դու բարեաց անջան,
Ունայն թղենի փշարեր անդաստան,
Թող զսէր աշխարհիս այս անցուորական,
Ձի դասն ու լեզի և յոյժ անպիտան»³:

2. Աղթամարցու այդ տաղերի ինքնուրույնության կովաններից է նաև «Ծաղկունքն ասեն...» տաղի մեջ կիրառված հնարանքը՝ հայկական այբուբենի ամբողջ տառերի օգտագործումը տնածայրերում: Տաղը փոխադրություն կամ թարգմանություն լինելու դեպքում հնարավոր չէր այդքան ճշգրտություն կառնած մնալ մեր այբուբենի տառերի քանակին ու կարգին:

3. Աղթամարցին, ինչպես իր նախորդներ Ֆրիկն ու Կոստանդին Երզնկացին, Մկրտիչ Նազաչն ու Հովհաննես Թլիուրանցին, իր տաղերի մեջ այնպիսի բառեր ու արտահայտություններ է օգտագործել, որոնց մեծ մասը ըստ երևույթին, ինչպես վերը նշվեց արդեն մուտք էր գործել հայոց լեզվի մեջ և վաղուց ի վեր կիրառություն գտել մեր տաղերգուների երգերում: Գրանցից կարելի է հիշել բասար — «խելամտություն», հասարար — «կարոտ», դուսա — «վիշա», սուրար — «ղեմք», ջուհար, փոշիման, ֆրիար — «աղաղակ» և շատ այլ բառեր: Այսպես օրինակ⁴.

- «Ձինչ որ մեզ խելք կա և բասար» Կ. Երզնկացի, էջ 141.
- «Գնաց մանկութեան հասարակ».
- Երեկ ինձ հոգս անհիշուն» Ֆրիկ, էջ 342.
- «Հասարար կա յիմ սիրտս, անշէղ կու վառի».
- Մ. Նազաչ, էջ 26.
- «Եւ յերակ զօրն ի դուսայ հօղոք մաշեմ
զիս անգաղար» Կ. Երզնկացի, էջ 147.
- «Ղուսան շատոց ցաւ բերէ, ի ցաւէն մարդ մեռանի».
- Մ. Նազաչ, էջ 26.
- «Ի սուրարն մի նայել որ յերկան կա և յայտնի».
- Կ. Երզնկացի, էջ 157.
- «Է գեղեցիկ կերպիւ սուրար» Լ. Թլիուրանցի, էջ 25.
- «Քիստ փոշիման ի վայր մնաց, պաշար չունէր հետ գնալու».
- Ֆրիկ, էջ 309.
- «Քրիար կանչեմ հաղար 'ւ անեղ հառաչ բերեմ լալով».
- Կ. Երզնկացի, էջ 91.

¹ Ն. Ա. Կ. ի ն յ ա ն, Անդ, էջ 91:
² Անդ, էջ 35:
³ Անդ, էջ 88:
⁴ Օրինակները բերվում են հետևյալ հրատարակություններից. Ֆրիկ, Գիվանի լույս քնծայեց Տիրայր արքեպիսկոպոս, Նյու-Յորք, 1952: Կոստանդին Երզնկացի, և յուր քերթուածները, ուսումնասիրությամբ հրատարակեց Լ. Մ. Պոտուրյան, Վենետիկ, 1905: Կ. Կոստանյան, Մկրտիչ Նազաչ և յուր տաղերը, Վաղարշապատ, 1898: Կ. Կոստանյան, Հովհաննես Թլիուրանցին և յուր տաղերը, Թիֆլիս, 1892:

Գրիգորիա Աղթամարցու բառապաշարում եղած օտարաբանությունները սրանով չեն ավարտվում: Մեր տաղերգուի մոտ կան բազմաթիվ բառեր, ոճեր ու արտահայտություններ, անգամ պատկերներ, որոնք ուրիշում են արևելյան շատ ժողովուրդների, մասնավորապես պարսից բանաստեղծության մեջ: Ահա սրանք են, որ Աղթամարցու մոտ պետք է դրական փոխառություն ճանաչարհով մուտք գործած լինեն: Հատկանշական է, որ այս փոխառությունների մի մասում պահպանված են պարսկերենի ասանձնահատկություններին իզաֆետը, ինչպես օրինակ՝ ապի հայար — **آب حیات** «կենաց ջուր, անմահական ջուր», նաֆայի բարար — **زافه نائار** «թաթարական նաֆե — մշխյծյամի հոտավետ պորտը, մուշկը», սրրղի սահար — **مرغ سحر** «ալգարացի թռչուն, սխախ, արագազ», մուսուլմանական կրոնին բնորոշ հասկացություններ՝ մէիրապ — **محراب** «մզկիթի ավազ սեղանը, որմնախորշը», բալամուլլայ — **كلام الله** «աստուծո խոսք, Ղուրան», ինչպես և բիր ու բաման — **تیر و کمان** «սես ու աղեղ», վանդ ու շարար — **قند و شکر** «շարար ու անուշ» արտահայտությունների համատեղ օգտագործումը և այլն: Փոխառությունների, ինչպես և ամբողջովին պարսկերեն, հաղվաղեպ նաև թուրքերեն, տաղերի վարպետ կիրառումը Աղթամարցու ստեղծագործությունների մեջ լավագույն դրավական է արևելյան գրականության նրա իմացություն: Այսպես, Աղթամարցին գրում է՝

«Բերկրու թեան բամակ և ապի հայար» (տաղ ԻԱ, տող 41):

Ընդգծված արտահայտությունը և հետագա տողերում բերվող օրինակները կարելի է գտնել XIII—XVI դարերի շատ բանաստեղծների մոտ, բայց զուգահեռների համար հիմնականում փաստեր ենք բերում Հաֆեզից (վիճ. 1368 թ.), որպես Ասեկի բնարական բանաստեղծության առավել հստակված ու հեղինակություն վայելող դեմք, որը մի բանի դար շարունակ իր ազդեցության տակ է պահել արևելյան գրականությունը: Ապի հայար արտահայտությունը Հաֆեզի մոտ հետևյալ ձևով է օգտագործված:

لب چه آب حیات تو هست قوت روح (Հաֆեզ, էջ 46)

وجود خاکی ما را از وست لذت راح

(Նուրից հոգուն ուժ պարզեղ անմահական օտրրն է, եվ մեր նվաստ գոյություն վայելք տվող զինին է):

«Տաշխ և կինամոն նաֆայի բարար» (Աղթամարցի, Ի, 46)

در آن زمین که نسیمی وز درطررۀ دو ست

چه جای دم زدں نأفه های نا نار دست

(Այն հողում որ գեփյուս փչի սիրեցյալի խոտոպից, էլ ինչ կորիք բարարական նաֆեի):

«Քաղցրածաշխ կարա, մրրղի սահար և» (Աղթամարցի, ԻԱ, 48)

شرح مجموعه کتب مرغ سحر دانلد و نس

که نه هر کو ورقی خواند معانی دانست

(Ծագկեփնջի գովքը միայն երգել զիտե սոխակը (մրրղի սահար) Ոչ ամեն մարդ կհասկանա թերթած գրքի իմաստը):

«Մէիրապ է բաշած գուներդ ի նմա» (Աղթամարցի, ԻԱ, 10)

¹ Հաֆեզից բերված օրինակները վերցված են **حافظ، دیوان، چاپ بر و خیدم** (Հաֆեզ, Դիվան), Թեհրան, 1315/1937 հրատարակությունից: Հայերեն թարգմանությունները հոգվածագրին են:

محراب ابرواں بنما تا سحر کیمی (Հաֆեզ. էջ 19)
 دست دعا بر آرم و در کردن آرم

(Յուլյո տուր դու ինձ մենրաբբ (կենը) քո նոնքելի.
 Որ ազոթքի մեկնած ձեռքս պարանոցիդ փաթաթվի):

«Ուներդ է քաման, թարթափդ է քո թիբ» (Ազթամարցի, ԻԱ, 29)

ر چشمش جان نشاید برد از هر سو که می بینم (Հաֆեզ, էջ 69)
 کمین از گوشه کرد دست و تیر اندر کمان دارد

(Պրծում շկա ամեն կողմից ինձ հալածող աչքերիդ.
 Ձի լարել է՝ դարան մտած, նեա-աղեղր զեպի ինձ):

«Շրթունքդ է շարար, խառանքըդ դանդ է» (Ազթամարցի, ԻԱ, 25)

از چاشنی قند مگو هیچ وز شکر (Հաֆեզ, էջ 24)

ز آنرو که مرا از لب شیرین تو کامست

(Ղանդ շարարի սին վայելքին՝ էլ ո՛չ մի խոսք, ո՛չ մի գովք.
 Այն իսկ պահից, երբ տեր դարձա նեկաարածոր շրթերիդ):

4. Գրիգորիս Ազթամարցու մոտ նկատվում է նաև, որ նա իր վերջահանգերը հարմարեցնելու համար գիտում է օտար բառերի ու արտահայտությունների օրինակ.

Քանի առնէք դուք ինձ աղաբ.
 Սիրտս ի սիրոյ եղեր քաբաբ.
 Ես կու մաշիմ վարդին սաբաբ.
 Իմ հալս առանց իւրն է իսարաբ: (ԺԹ, 5--8)

Շրթունքդ է քո լար կըլափդ է անբար,
 Տաշիս և կինամոն նաֆայի քարար.
 Ջրմուռ և հալուէ ու լալ և նօհար.
 Ջօհրայ մուշթարի՝ ւ արուսեակ պայժառ: (Ի, 45--48)

Վեր ես գընացեր քան զսինոբար,
 Նըռնենի գըրախտ և սալուի շինար.
 Լեզուդ է շիրին քան զՄըսրի շաքար,
 Ի քո թըշնամույն շըլինքըն տապար: (Ի, 48--52)

Ջաւըն կու մաշիմ ի հոգս՝ ւ ի դուսայ,
 Վախեմ թե լինիմ ի քեզնէ ջուղայ,
 Կամ զիս մոռանաս ու տաս ինձ ջազայ,
 Բուղիմ խիրագմանդ քարզի դիւանայ: (ԻԱ, 61--65)

5. Ազթամարցու մոտ օտար բառերը մեծ մասամբ օրտադործված են որպես էպիտետ ու մետաֆոր: Մա բացահայտում է բանաստեղծի միտումը՝ ստեղծած պատկերի ըզգածուժը ավելի ուժեղացնել, պատկերը ավելի տպավորիչ դարձնել: Այսպես, օրինակ.

Գեղեցիկ բազա լատիֆ ու քառ ես (ԻԱ, 46)
 Ուներդ է լաման, թարթափդ է քո թիբ (ԻԱ, 29)
 Նայեաց մեկ ընդ իս աչաւքդ մաստան (Ի, 21)
 Մէհրապ է քաշած գուներդ ի նըմա (ԻԱ, 10)
 Երբ որ դու շարժիս ոտաւքդ ըսովան (Ի, 57)
 Վեր ես գընացեր քան ըգսինոբար (Ի, 49)
 Է փրստա զընան ու բարակ շրթունք (ԻԱ, 50)

6. Աղթամարցին տոանձին զեպքերում իր իսկ օգտագործած օտար բառերի ու պատկերների, անդամ ամբողջական պարսկերեն ու թուրքերեն տողերի համագոր հայերեններն է տալիս. այսպես.

- (Բըլբուլ) բբգաւ թու բա աւաղ (ԺԹ, 24)
- (Բըլբուլ... Քաղցր) ձայնիւ եղանակէ (ԺԹ, 17—18)
- Ըռանգ վարդին որպէս բզլալ (ԺԹ, 41)
- Վարզն է կարմիր դունով (վառած) (ԺԹ, 49)
- Կէօայ ու կունտուղ զլարբմ ֆրզան (Ի, 24)
- Ըգտիւ և բզգիշեր ողբամ անդադար (ԺԸ, 19)
- է մահի թամամ... (ԻԲ, 37)
- Լիալիբ լուսին... (ԻԲ, 10)
- ...լուսին ի լրման (ԻԱ, 1)

Ինչպես վերը նշեցինք, Աղթամարցին իր վերոհիշյալ տաղերի մեջ ունի նաև պարսկերեն ու թուրքերեն ամբողջական տողեր, որոնք զբնագիր տաղարանների արտագրողները չափազանց ազավաղել են ու զժվարացրել ընթերցումը: Այդ տողերը ազավաղված են տպագրվել նաև «Հայերգում», մեր պարբերականներում, իսկ Գ. Սրվանձտյանը «Մանանյան» միանդամայն դուբոս է թողել: Կ. Կոստանյանը 1898 թվականին իր հրատարակած «Գրիգորիս Աղթամարցին և յուր տաղերը» աշխատության մեջ փորձել է այդ հատվածներում որոշ ճշգրտումներ կատարել և տոանձին օտար բառեր ու ոճեր թարգմանել, բայց զժբախտարար նրա ընթերցումներում չափազանց շատ սալթաբուսներ կան: Ինքը Կոստանյանը՝ գիտակցելով այդ, գրել է. «Թո՛ւրքերեն և պարսկերեն բերված ոճերից և դարձվածներից շատերն այնքան խառն ընթերցվածներ ունին, որ զմվար է վերականգնել նոցա բնագիրը»¹ (ընդգծումը մերն է—Ի. Չ.): Կամ՝ «Այս տաղի մեջ («Յետ զնալոյ վարդին» Ի. 2.) բավական օտար բառեր կան. մեծ մասը պարզ չէ այն պատճառով, որ գրիչների ազատումն է նկատվում»²: Այս հատվածների ոչ ճիշտ ընթերցումը վաստակավոր բանասերին բերել է սխալմամբ սխալ եզրակացությունների: Այսպես, Կ. Կոստանյանը «Դու ես արեգակն» տաղի 29 և 30-րդ տողերը կարդացել է.

Ուներդ է բաման, թարթափդ է բո բիր,
Ջահանգար լաշբար մէքունի թապտիր³.

և կարակացրել է, որ Աղթամարցին թերևս այս տողը Ֆիրդուսուց է ստել, երբովհետև Ջահանգար կամ ջիհանգար (աշխարհակալ) Շահնամեի երգչի սիրած խոսքն է»⁴:

Չխոսելով այն մասին, որ մի սովորական բառի վրա հենվելով չի կարելի նման որոշակի եզրակացություն կատարել, պետք է նշել, որ երկտողի կոստանյանական ընթերցումը սխալ է և ոչ մի իմաստ չունի: Երևանի Մատենադարանի ձեռագրերի, ինչպես և Ն. Ահինյանի «Գրիգորիս Ա. կաթողիկոս Աղթամարի» աշխատության մեջ այս տաղի տրվյալ հատվածի տարբերակների հիման վրա կրկնողը պիտի կարդայ.

Ուներդ է բաման, թարթափդ է բո թիր.
Ջանդ աստ ու լաշբար մէքունի թաղբիր (ԻԱ,
29—30),

որը և թարգմանվում է.

Ուներդ է աղեղ, թարթափդ է բո նետ.
Պատերազմ է և դու բանակ ես պատրաստում:

¹ Կ. Կոստանյանց, Գրիգորիս Աղթամարցին և յուր տաղերը, էջ 60—61.

² Անդ, էջ 45:

³ Անդ, էջ 68:

⁴ Անդ, էջ 71:

Հետագայում. 1915 թվականին Ն. Ակինյանը՝ «Հանգես ամսօրյայում» հրատարակելով խնդրո ատարկա ազգերը, աշխատել է նույնպես այս հատվածները ճշգրտված ներկայացնելու Բայց այստեղ ես մեծ սխալներ են սպրդել:

1958 թվականի վերջերին Վիեննայում առանձին գրքով լույս տեսավ Ն. Ակինյանի ամբողջական ուսումնասիրությունը նվիրված Գրիգորիս Աղթամարցու ստեղծագործությունը՝ բնական բնագրերով հանդերձ: Հարգելի բանասերը իր կազմած բնագրերի համար հիմք է ընդունել Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի XVI դարի մի քանի ձեռագրեր՝ ձեռքի սակ ունենալով նաև գրիգորիսյան ազգերի բազմաթիվ հրատարակություններ:

Այս աշխատությունը կցված է նաև Աղթամարցու ստեղծագործությունների պարսկերեն ու թուրքերեն տողերի (ընդամենը 43 առոց) վերծանությունն ու թարգմանությունը: Վերծանությունը, ինչպես նշում է գրքի հեղինակը, իր խնդիրքով ժամանակին կատարել են Մ. Բիտուները, Հովհ. Մասեհյանը, Հ. Աճառյանը, Ա. Սերուբյանը¹: Հեղինակավոր բանասեր-գիտնականները ըստ երևույթին շատ ճիշտ են պործագրել այս հատվածների ընթերցման համար: Բայց այստեղ ես կան առանձին տողերի ու բառերի ոչ ճիշտ ընթերցումներ ու թարգմանություններ, որոնց հետևանքով ազավազված է գրանց իմաստը: Այսպես օրինակ, ԺԹ տաղի 24-րդ տողը բնթերցված է՝

«Բըլըուլ բրգաթ ու բա աւազ»

և թարգմանված է

«Ով սոխակ, ըստի անիկա (բըլըուլը՝—Բ. Չ.) երգելով»²,

մինչդեռ, ինչպես հայերեն կոնտեքստից է երևում, Վարդն է գիմում Բըլըուլին և խնդրում ևրգել. մի քանի տող առաջ այդ միտքը ասված է և հայերեն.

«Վարդն կասէ. Բըլըուլ, երգէ՛,
Քաղցրը ձայնիւ եղանակէ՛» (ԺԹ, 17—19):

Սխալը բխում է բրգաւը ու բաւերի ոչ ճիշտ բառանձատուծից: Տողը պետք է վերակազմել հետևյալ կերպ.

«Բըլըուլ բրգաւ(օ) թու բա աւազ»

որի և բառացի թարգմանությունն է՝

«Բըլըուլ, խոսիր դու երգով»:

Ի՛նչ տաղի 30-րդ տողը ընթերցված է.

«Ձան գաստ ու շաբար՝ մէքունի թաղրիր»

և թարգմանված է՝

«Դուն իրրև թշնամի գինվոր պատրաստություններ
կը տեսնես՝ զիս սպաննելու (բառական՝ կյանքի գեւ՝
գինվորի կընես հնարքներ)»³:

Առաջին երկու բառի սխալ ընթերցման հետևանքով թարգմանությունը անհեթեթ է ստացվել. մինչդեռ պետք է լինի՝

Ձանգ աստ ու լաշար մէքունի թաղրիր
(Պատերազմ է և դու բանակ ես պատրաստում):

Այս ընթերցմամբ հասկանալի է զանազան բանաստեղծության տվյալ տան իմաստը. որտեղ սիրուհու հոնքերը համարվում են աղեղներ («բաման»), իսկ արտևանունքներ՝ նետեր («թիր»): Ի դեպ պետք է ասել, որ Ն. Ակինյանին թվացել է, որ (աման բառը

¹ Տե՛ս Ն. Ակինյան, Գրիգորիս Ա կաթողիկոս Աղթամարի, էջ 88Գ:

² Անգ. էջ 88Գ:

³ Վրիպակ է. պետք է լինի լաշարաւ. տե՛ս անգ, էջ 92:

⁴ Անգ, էջ 88Զ:

ձեռագրական սխալ է, ուստի և զրքի բառարանում Խամանի զիմաց գրել է՝ «կարգա՝ քամար»¹։ Սա թյուրիմացություն է. պետք է պահպանել ընդգրային ձևը՝ քաման—«աղեղ» իմաստով։

Ի՛՛ Թաղի 38-րդ տողը ընթերցված է.

«Է՛ քաման ապրու, արմաստի նիգար»

և թարգմանված է՝

«Ո՞վ կամար հոնքեր, դինովցած սիրելի»²

պետք է լինի՝

«Է՛ քաման ապրու, սարմաստի նիգար»

(Ով աղեղ հոնք[եր], սիրածով հարբած)։

Ընթերցման և թարգմանության տպգրիսի սխալներ կան Ի տաղի 12, 16, 23, 24, 25 և 26-րդ տողերում, ԻԱ տաղի 3, 8, 13, 15, 20, 32 և 44-րդ տողերում, ԻԲ տաղի 42, 71, 72-րդ տողերում։

Մենք հակամետ ենք կարծելու, որ այս տողերը ոչ թե փոխառություն են, այլ Աղթամարցու իրեն ստեղծագործությունն են հանդիսանում՝ չնայած դրանց մեջ օղտագործված պարսից բանաստեղծությանը բնորոշ ոճերին ու պատկերներին. այս ձևի մեջ էլ մեր տաղերգուն հետևել է ժամանակի բանաստեղծության հնարանքներին։ Նկատելի է, որ այս տողերի տաղաչափությունն ու հանգավորումը հարմարեցված են հայկական բանաստեղծության օրենքներին։

Վերը բերված փաստարկումները, ինչպես և այս տողերի մեջ հիշատակված արևելյան գրականության մի քանի հերոսների անունները (Մանանցի Հովսեփ, Մաջնուն, Ֆրրհաս), պարսկերենի շարահյուսական մի քանի արխաիզմների առկայությունը (տե՛ս ստորև), որոնք հանդիպում են նաև պարսից դասական գրականության լեզվում, լավագույնս ապացույց են, որ Գրիգորիս Աղթամարցին բոս ամենայնի քաջատեղյակ է եղել այդ գրականությանը և առանձին գեպերում օղտագործել է նրա ղեղարվեստական հնարանները։

* *
*

Պարսկերեն ու թուրքերեն տողերի վերծանումը և թարգմանությունը մենք ավարտել էինք, երբ Երևանում ստացվեց Ն. Ակինյանի վերահիշյալ նոր աշխատությունը, որտեղ հրատարակված մեզ հետաքրքրող տաղերը իրենց տարբերակներով ոչ մի էական տարբերություն չտվին մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագրերից, ուստի և այստեղ բավարարվում ենք միայն խնդրո առարկա հատվածների տարբերակների վկայակոչումով՝ ըստ Երևանի Մատենադարանի հետևյալ ձեռագրերի, միաժամանակ նշելով մյուս բանասերների ընթերցումների և թարգմանությունների մեջ եղած վրիպումները։

A =	ձեռագիր	№ 8968	ժամանակ՝	1556 թ.
B =	»	3668	»	ժՁ դ.
C =	»	7707	»	1611 թ.
D =	»	2398	»	1613 թ.
E =	»	3081	»	1617 թ.
F =	»	7709	»	1620 թ.
G =	»	3498	»	1624 թ.
H =	»	1989	»	1647 թ.
I =	»	5623	»	1663 թ.
J =	»	8967	»	1682 թ.
K =	»	7715	»	1688 թ.
L =	»	7128	»	1693 թ.
M =	»	7717	»	1695 թ.
N =	»	3411	»	ժԷ դ.

¹ Ն. Ակինյան, Գրիգորիս Ա կաթողիկոս Աղթամարի, էջ 135։

² Անդ, էջ ձնէ։

O =	ձեռագիր	№ 5668	ժամանակ՝	ժէ դ.
P =	»	9003	»	ժէ դ.
Q =	»	8659	»	ժէ դ.
R =	»	2485	»	ժէ դ.
S =	»	7193	»	ժէ դ.
T =	»	7039	»	ժէ դ.
U =	»	7714	»	1714 թ.
V =	»	597	»	1737 թ.
W =	»	5954	»	ժԼ դ.
X =	»	8540	»	ժԼ դ.
Y =	»	7057	»	ժԼ դ.
Z =	»	6985	»	ժԼ դ.
a =	»	2676	»	ժԼ դ.
b =	»	1990	»	1808 թ.
c =	»	4296	»	1824—39 թ.
d =	»	8083	»	1825 թ.
e =	»	4256	»	1845 թ.
f =	»	3751	»	ժԹ դ.
j =	»	8682	»	ժԹ դ.
h =	»	7712	»	ժԹ դ.
i =	»	3751	»	ժԹ դ.

Պարսկերեն և թուրքերեն սողերը վերահագմելու համար հիմք են ընդունված հետևյալ ձեռագրերը.

- ժԼ տաղ՝ ABFGHIJLMNRSWXYZbeijh:
- ժԹ տաղ՝ ABFGKMNOPSTUWbft:
- Ի տաղ՝ ACEFHIMNOQVı:
- ԻՍ տաղ՝ ADFHJOQac:
- ԻԲ տաղ՝ AEFIKNOQUd:

Նախապես անհրաժեշտ է նշել, որ Աղթամարցու տաղերի վաղ շրջանի արաագրու-թյուններում նկատելի են պարսկերենի ձայնեղների և շնչեղ-թուլերի ոչ օրինաչափ խլացում. մի երևույթ, որ հավանաբար հիմք ձեռագրի կամ դրչի բարբառի հեռանքի կարող է լինել: Մենք դերադասեցինք ընտրել այն տարբերակները, որոնք ավելի են համապատասխանում գրական պարսկերենին:

Միաժամանակ նկատելի են պարսկերենի ձայնավորների տառադարձման հետևյալ օրինաչափությունները.

1. نَدَارَم (a) տառադարձվում է ա. ինչպես՝ نَدَارَم (nadāram) — նադարամ:
2. دَرَاذ (e) տառադարձվում է ր. երբևէ միայն և (է). ինչպես՝ دَرَاذ (deraz) — դրբազ:
3. دَوشَمَن (o) տառադարձվում է ու. ինչպես՝ گول (gol) — գուլ, دَوشَمَن (dosman) — դուշման:
4. بَعَقُو (o) հարվադեղ տառադարձված է աւ(օ). ինչպես՝ بَعَقُو (beqo) — բրգաւ(օ):
5. Բառամիջի և բառավերջի د (i) հիմնականում տառադարձվում է է. օր. دَار (dir) — դիր. հարվադեղ է: د (i) տառադարձումը:

Բլբուլ բառը ձեռագրերում բազմապիսի տառադարձություն է ենթարկված. դերադասեցինք բերված ձևը, որ ավելի մոտ է պարսկական արտասանությանը, հատկապես էթև նկատի ունենանք, որ ու-ն փոխարինում է օ-ին:

Տաղ ժԲ. «Յետ գնալոյ վարդին»

Տող 36. Ազ մա նազան աււթ սըռի ու փինհան.

از ما ناکه رفت سرتی و بنهار

Մեզնից հանկարծ գնաց գազտնի ու թաքուն.

72. Թուրա խարար ամազ. սալամ ու զոււայ.

ترا خبر آمد سلام و دعا

Կեզ լուր եկավ, ողջույն ու մաղթանք:

Մերգր.— Թուրա բառի բա— |, հետադրությունը այստեղ (ինչպես և իՄ տաղի 20-րդ տողում) արխաիկ կիրառությունը բառին տալիս է անուղղակի խնդրի իմաստ, մինչ-գեռ պարսկերենի հետդասական շրջանում, ինչպես և ներկայումս, բա-ն ուզիդ խնդրի նշանակություն է կիրառվում: Այսպես՝ Սաադիի «Գոլեստանի» հնազույն ձեռագիր օրինակներում (ԺԿ դար) անուղղակի խնդրի նշանակությունը բա-ի փաստերը շատ են. օրինակ՝ بخشيلم «Սևամորթ բեզ նվիրեցի», մինչդեռ ուշ շրջանի բնագործակու-թյուններում այն փոխարինված է աս նախդիրով՝ ایتو بخشيلم «Սևամորթին գրեզ նվիրեցի» (տե՛ս P. M. Алнев, Новое издание „Гулистана“ Са’ди, „Советское востоковедение“, 1956, № 6, էջ 77):

104. Նազարամ թողաթ, նա եր մըսխալ խուն.

ندارم طاقت و يك مثقال خون

Չունեմ ուժ, կարողություն, ո՛չ էլ մեկ մսխալ արյուն:

Տաղ ժԹ. «Մուպիուներն ասեց»

23. Ամբի թուրայ բաշազ գըրբազ.

24. Բըլրուլ բըզասո) թու բայ աւազ:

عمر تو را باشد دراز بابل بگو تو با آواز

Կյանքդ լինի քո երկար.

Բլրուլ խոսիր դու երգով:

Մերգր.— Աղթամարցու տաղերի վիեննայի նոր հրատարակության մեջ 23-րդ տողը խարդամանված է՝ «Կյանք մը ըլլա քեզի, երկայն» (էջ 88Գ): Ըստ երևույթին այստեղ

36 b եազ: L նազր: f ըզայ փիս նազան: h նական: AF ազատ [H հազաթ b քազրտ] փիս աււթ: ELN աււտ: h սավթ: AEFHLN սղի: b սըտնի: j առի: f սրիտ AFH հու փիս ու: b չիք ու: JRXWYZe տողի փոխարեն ունեն՝ Ջի դթցես [R դթհուտ: XYZ գտնուտ: W գտնու: e գտնուեն] սիրելիդ [W սիրելիտ] ի յայամիկ [R ի ոմիկ: XZ ի այամիկ: W ի յայամիկ: e ի յայամիկ] դարնան: 72 L թուր: AEFNL հազար: I հարար: ABEFGMNBij տմատ: H օմատ: I տմաթ: L ոմտո: LM սելամ: AEN տոփա: F լու թվայ: Gif դուզա՝ H դւայ: LM տոււայ: b տուվայ: j դվայ: 104 AEFN նաթարամ: H նէդարամ: AE դադայաթ: FN դադաթ: H թադաթն: AF է [EN թէ] փիս նայ: H չիք նայ: AEFIN եկ: BM էք: f յիք: AEFN հուն: M խոյն: 23 M էմբի: O գուրմի: U թորա: AFMTU պաշաթ: BEGN բաշաթ: Of բաշա: AFNT թրազ: U արազ: 24 AFMU պլպուլ: EN սրուրուլ: T պիւլպիւլ: f բլրուլ: AFT բըբո: EN բըբա: G բըզասովթ: M պըբով: O բէգու: U պգայ: f դւթայ: EN դրվ [G ու: M դու] փիս թու: U բա: f բաւ: M պա տվազ: O թէ աւազ: U մայ աւազ: f թայ աւազ:

Բլբուլ ու տտարակ, բնբուշ ու ճարպիկ,
Այլարացի |դու| հոտոպ և պտակեր հրեշտակի:

Յերգր.— Վիեննայի հրատարակութեան մեջ 18-րդ տողի արտերէնն սարայ «այդա-
րաց, արշալույս» բառը որպէս հատուկ անուն է ընդունված և չի թարգմանված (էջ ԸԽԻ):

- 23. ճիկարում քաղապ, կոզում եաշի դան,
- 24. կէճայ ու կուենտոյ զըլարբւմ ֆըզան:
- 25. Սըբ ու սահարսան, ուզուն նուր ու նար.
- 26. Թօքար ազգրնտան նօպաթ ու շարար:

جکروم کباب کوزوم باشتی قان کيجه و کوندوز فلارام فغان
صیح و سحر سن اوزون نور و نار توکر آخرتد نبات و شکر

Սիրտն իմ այրված, արցունքս է արյուն.
Գիշեր ու ցերեկ ողբում եմ ես:
|Լույս| առավոտ ես, դեմքդ հուրհրան.
Թափվում է բերնիցդ նաբաթ ու շարար:

Յերգր.— 1. Կոտտանյանը թուրքերէն այս հատվածի 23 և 24-րդ տողերը թարգմա-
նել է «սիրտս այրված, աչք և ունքս արյուն, գիշեր և ցերեկ կոծում եմ» (էջ 61): Եւ շ-
րտոր բոտ երևույթին նա որպէս կաշ «ունք» է ընկալել, որով և ստաջացել է սխալը:
Վիեննայի հրատարակութեան մեջ կօզում եաշի դան թարգմանված է՝ «աշքերս
արտասովորից» (էջ ԸԽԵ), որ նույնպէս ճիշտ չէ:

2. Կոտտանյանը 25 և 26-րդ տողերը չի թարգմանել: Վիեննայի հրատարակութեան
մեջ 25-րդ տողի ուզուն նուր ու նար սխալ կերպով ընթերցված է՝ ուզունուր հուենար,
որի հետեանքով ամբողջովին աղավաղվել է տողը և թարգմանութեանը դարձել անհեթեթ.
«Առավոտան այդէն ավիլի երկար է տարինությունը» (էջ ԸԽԵ):

Նույն հրատարակութեան մեջ 26-րդ տողի նօպաթ բառը չգիտես ինչու «երաժշտու-
թյուն» իմաստով է հասկացվել և տողը թարգմանվել է. «Կը հոսե բերնեն երաժշտություն
և շաքար», մինչդեռ զա նույն նաբար (շաքարից պատրաստված քաղցրավենիք, բյուրե-
ղյա տեսքով, մինչև այժմ էլ Պարսկաստանում և Միջին Ասիայում օգտագործվում է)
բասն է, որ պարսից բանաստեղծութեան մեջ շարար-ի հետ համարոր կիրառութեան
ուսի:

Տաղ ԻԿ «Կու ես արեգակն»

- 3. Ի աշազ քի շուի Թուտֆի Քանհան.
- 4. Է նօսասիդայ գուլի բա բօսան:

23 IOQ ջիկարում: M ճիկէրիմ: Ի ջրկարում: ACM քէպապ: HIOQ քարար: Ի բարապ:
HI դեօզում: M կեօզում: OI գօզում: Q գօզմ: H յաշի: Q ազի: Ի աշի: FN խան: I դամ:
24 HIOQ դէջայ: M կէճէ: Ի դէճայ: M վէ փիս ու: HIOQ Ի գունդուզ: M կիւենտուզ: C
զըլարբւմ: EIO զըլարբւմ: F խըլարբւմ: HF էլարբւմ: M զըլարբւմ: Q զիլարբւմ: AFINQ
ֆիզան: CEM ֆիբզան: Hf ֆբզան:
25 CEN սապան ու: F սըբբու: H գունտու: I սուրճ ու: M սուպճ ու: Ի դու բու: C
սէհար: EN սահար: H սահասան: M սէհէրսէն: CEMN իւզուն: F ուզուն: CEN նուր
ու նաս: I ուրի ու նար: Mf նուրինար:
26 CEN տօքար: M տօքէրսին: F ազըլտան: Hf ազըլնտան: I ազըլնդան: O Եազըլն-
դան: HIO նարաթ: M նէպաթ: Ի նարթ: M շէքէր:
3 AFJac պաշաթ: DO բաշաթ: AF շօֆի: D շօի: HG շաֆի: c շօֆի: AF Եուտուֆի:
H խուֆի: J յուտուֆի: O ուտուֆի: A քիանհան:
4 AF նափասիդայ: D նայասիդայ: H նօվըրասիդայ: O նուրուզիդայ: c ... բու-
ղիպա: AF կուլիլա: a գուլիլա: c գիւլի: AFa չիբ բա: O րէ. c գէր փիս. բա:

با شد که شوی یوسف کنعان
ای نو رسیده کلمی به بوستان

Թերևս լինես Հովսեփ Քանանացին.
Ով դու պարսկերի նորահաս (իմա՝ նորաբաց) ծագիկ:

Մերգր.— 1. Վիեննայի հրատարակության մեջ այս սոդերը թարգմանված են՝
երանի թե զուև բլլայիբ Հովսեփ Քանանացին
Ով նորահաս, վարդ ու բուբառտան:

Դուք ե բուստան (բոստան) հայերեն հաճախ թարգմանվում են «վարդ» ե «բու-
բառտան», բայց պարսկերենում զուվ ընդհանրապես «ծագիկ» է նշանակում, իսկ բուս-
տանը՝ «պարտեզ», ուստի մենք գերազասեցինք վերջինները, սրովհետև համեմատությունը
ավյայլ զեպրում ընդհանրապես է կատարված:

2. Երկ տողում գրական պարսկերենին կհամապատասխանե՞ր բա-ն փոխարինել c
ձևագրի. դէլ «մեջ» տարրն թերցումով, բայց բոլոր ձևագրերը, այդ թվում ե ն. Ակին-
յանի հրատարակածները ունեն բա (a) — he) նախդիրը, որը «մեջ» իմաստով օգտա-
գործված է պարսից դասական գրականության մեջ. այսպես Սաադիի «Գոլիստանի» ամե-
նավաղ ընդօրինակություններում (ժԳ զ.) պահպանված է այս նախդրի ճիշտ նույն կի-
րատու թյունը, որը ուշ շրջանի ձևագրերում՝ իմաստի տարբերակման հետևանքով, փո-
խարինված է د (dar) «մեջ» նախդրով.

شب را به بوستان یکی از دوستان اتفاق مبین افتاد

«Գիշերեցինք բարեկամներից մեկի պարտեզում (be hōstan)» (տե՛ս P. M. Алиев,
Новое издание «Гулистана» Сади, «Советское востоковедение», 1956, № 6, էջ 77):
Բա (be)-ի նման կիրառությունը կա նաև Արիֆի (ժԳ զ.) մոտ:

به کورستان باکو کنبدی هست زند هر که بید دست بر دست
(տե՛ս Мухтасар Азербайчачи әдәбияты тарихи, 5. 1, Բարու. 1943, էջ 118):

8. Չրբա դեր ամադի բէմարամ բէ թու.

چرا دیر آمدی بيمارم بی تو

Ինչո՞ւ ուշ եկար, հիվանդ եմ առանց քեզ.

Մերգր.— Վիեննայի հրատարակության մեջ սոդը ճիշտ է թարգմանված, բայց ունի
մի այլևյորդ բաց, որ բնագրում չկա. «Ինչո՞ւ ուշ եկար առև...» (էջ ձՅԵ):

Չնայած սոդի ճիշտ թարգմանության՝ պարսկերեն բնագրի բէմարամ «հիվանդ եմ»
բառը չգիտես ինչո՞ւ փոխարինված է բէբարամ (էջ ձՅԵ): Այստեղ սոսկ >բ՝ հնչյունա-
փոխության կամ առաստաղի հետ չէ, որ զործ ունենք, որովհետև զրբի էջ 91-ում,
տարրն թերցումների մեջ, բէմարամ-ի դիմաց ն. Ակինյանը ծանոթագրում է՝ «կարգն
ըլ բարամ», որը, իհարկե, ճիշտ չէ:

13. Թու բէթըլմամուր ե մաքաթուլայ:

توبیت المعمور و مکت الله

Իու բէթըլմամուր ե Մեքքի աստուծո:

- 8 DHJa չրբա՝ O չրոյ: Q չու: H դուր: J տիր: Q զր: a դէմ: AF ամատի: D ամաթի:
H օմատի: J էմէտի: O ալմաթ: Q ոմադի: a ամադէ: A պիւմարամ: Da բիմարամ:
F պիւմարամ: J պիմարամ: O միմարամ: Q վիմամ: AF պէ թու: H բայ թու:
J բի դոյ: O բէ դու: Q բը թու: a բէ դու:
- 13 AFO դու: H թոյ: a սու: AF բէթըլմամուր: O բէթըլմամուր: Q բէթըլմամուր: c ուէ-
տիմապու: Q ի (c ու) փիւ է: D մաքաթուլայ: Q մաքաթուլայ:

Մերգր.— Վիեննայի հրատարակության մեջ բնյրվածուր թարգմանված է «տուն վաճառի» (էջ ճՆԵ), մինչդեռ բասս (արար. البيت المعمور) ըստ մուսուլմանական հասկացողության երկնային այն տունն է, որ գտնվում է Մեքքեի սրբավայրի (بيت الله الحرام) դիմաց:

15. Երսթանամ թատրէն ըրիտ շամ խրդայ:

يستائم تسبيح بيوشم خرقه

Քաղրէն ձևսք բերեմ, հաղնեմ ես բուրծ:

Մերգր.— Վիեննայի հրատարակության մեջ տողս թարգմանված է՝ «Կ'ուղեմ ասնուլ թեղպեհը, հաղնիլ սքեմ» (էջ ճՆԶ):

20. Դուշմանի թուրայ շաւաղ ջիդարխուն:

دشمن تورا شود جگر خون

Դո թշնամու սիրար դառնա արյունտա (բասսայի՝
Դո թշնամին դասնա արյունասիրտ):

Մերգր.— 1. բուլլա բասի համար ակն ժվ՝ առդի 72-րդ տողի մեր ծանոթագր.:

2. Վիեննայի հրատարակության մեջ տողը բնթերցված է՝ «Դուշմանի շամա շաւի ջիդարխուն» (էջ ճՆԶ), որի բասսայի թարգմանութունը կլինի՝ «Ձեր թշնամին լինես արյունասիրտ»: Ուշտ է, մի քանի ձևազրէր տալիս են նման տարբնթերցումներ, բայց դրանք բացահայտ սխալ են, որովհետեւ, նախ՝ ամբողջ տողի մեջ թե՛ հայերէն և թե՛ պարսկերէն տողերու մ գիմուժը արվում է եզակի դաւ-ով և, երկրորդ՝ ենթակայի և ստորոգյայի դեմքերի (բշնամին լինես) ակնբախ անհամաձայնութուն գոյություն ունի:

23. Է՛ ամբարֆըշան հուրի ու փարի:

ای عنبر فشان حوری و پری

Մ՛վ համպարարուխ հուրի ու փերի:

Մերգր.— ամբարֆըշան — عنبر فشان բասը Վիեննայի հրատարակության մեջ թարգմանված է «ամբարքփիււս», սակայն նպատակահարմար է այն թարգմանել «համպարարուխ», ինչպես ունենր արաբֆըշան — انش فشان «հրարուխ», որ ավելի ճիշտ է:

30. Ջանդ աստ ու յաշքար մէքունի թաղիր:

چنگ است و لشکر میکنی تدبیر

Պատերազմ է և դու բանակ ևս պատրաստում:

- 15 A պրտանամ: DO բատանամ: F պտանամ: H բրտանամ: Q բուտանամ: a բրբտանամ: c բտտեւամ: AF թաղպէն: D թարէն: H թասպի: Oa թղրէն: Q թասրէն: c թասպէն: AFa բրփոշամ: D փուշանամ: O բարփաւշամ: Q բրդփուշամ: c փրփուշամ: AF զըրխայ: H խրրդայ: O խրրհայ: Q խըրխայ: c խրխաւ
- 20 AFa տուշմանի: D դուշմախի: H թորայ: AF շամա (D շումեայ: c շամա) փխ թուրայ: AF շաւի: D շօի: H շօվաթ: J շաւէթ: O շաւի: a շաւաթ: AF ճիկարխուն: D ճիկարխոյն: J ջիդարխոյն: O ջիդարհուն: a ջիւարխուն: c ջիկարխուն:
- 23 AF ամպարֆըշան: D ամբարփշան: H ամպարփշան: O ամբարֆիշան: c անպարֆիշան: H փանրի:
- 30 AF ճանդ աստ: H ջանդ աստ: a ջանդ աստան: F յաշքար: Aa մեքունի: F մէքուն: AF թատպիր: D թաթիր: H թապիր:

Մերգր. — Տես էջ 209—210:

32. Ձեկ հուքմ ու հրաման, գեկե սախթադիլ:

زهى حکم و فرمان زهى سخت دل

Ի՞նչ հուքմ ու հրաման, ի՞նչ դամանություն:

Մերգր. — Վիեննայի հրատարակության մեջ առիթ թարգմանված է. «Աերթ պատվեր և հրաման, մերթ կարծրասիրտ (կեցվածք)» (էջ ճՈԶ): Ձեկ — زهى բառը նշանակում է «Ի՞նչ, ի՞նչքան», մինչդեռ այստեղ թարգմանված է «մերթ», որ ճիշտ է, այն դեպքում, որ Ի տաղի 12-րդ առում նույն բառը թարգմանված է «ինչքան» (էջ ճՄԻ): Ասխրադիլ բասադի նշանակում է «կարծրասիրտ», որ և համազոր է դամանության: Տվյալ գեպում ավելորդ է «կեցվածք» լրացուցիչ բացատրությունը: Մեր թարգմանությունը բանաստեղծության իմաստը ամբողջացնում և ավելի հստակ է պարծնում. տաղի 33-րդ առում ասված է՝

«Թրով ու սրով շատ որ խոցեցիր» (էջ 92),

որի համար էլ բանաստեղծը մեղադրում է իր սիրածին՝ ասելով.

«Ի՞նչ հուքմ ու հրաման, ի՞նչ դամանություն»:

43. Երգե փխայե ու շիրին շարթաթ,

44. Մուրգա զընգա քունի դարի քարամաթ.

بده پياله و شیرین شربت

مرده زنده کنی در کرامت

Փխայե տուր ինձ և բազր սշարակ.

Կյանք ևս տալիս մեռյալին, ո՞վ դու հրաշագործ:

Մերգր. — Վիեննայի հրատարակության մեջ այս առիթը թարգմանված են՝

Տուր ինձ բաժակ և քաղցր սշարակ.

դմարդ կը կենդանացնես, դուն ունիս

հրաշքի զորություն (դուն հրաշագործ ես) (էջ ճՈԶ):

Այստեղ 44-րդ առիթի մուրգա — مرده «մեռյալ» բնթերցված է մարդա և թարգմանված «դմարդ», բայց այս դեպքում պարսկերենը պետք է լիներ մարդ բառ — مرده: Բայց անգամ նման բնթերցումով բանաստեղծության իմաստը խաթարվում է. այստեղ խոսքը մեռյալին կյանք պարգևելու մասին է:

61. Բուզիմ խիրադմանգ քարդի գիւանայ.

بودیم خر دمنند کردی دیوانه

Իմաստուն էինք, դու խելագարացրիր:

32 D գէկե... գէ: H գի է... գի է: O գէկե... գէկէ: a գէ... գէկե: ADF սահթադիլ: HO սահտադիլ: A նախթադիլ: Ուղղում ենք երբեքս բառ Վիեննայի № 684 ձեռագրի (տե՛ս ն. Ա կ ի ն յ ա ն, հիշ. աշխ., էջ 92):

43 AF պրթի: DJ պաէ: a պէ: AC փիխայէ: DiJO փիխայ: a փիլայայ: c փիլայայ: H շիրին շիրաթի: J շին: AFc շարթաթ: J շարթաթ:

44 ADFH ու փխ մուրգա: J մուրաէ: Oa մրգայ: c մուրատ: F զրգա: H գանտայ: J գնտան: i գնտա: Jc քուն:

64 AF սուլիմ: DH բուլիմ: O բալիմ: a բուզէմ: Aa խիրաթմանգ: F խրատմանգ: HO խիրամանգ: DH բուրդ քարդի: AF գիւանայ:

66. Նա (օ) բըրուլ ամաա դուժրի ու հօտհօա.

نوبليل آمد قمری و هدهد

Նոր բըրուլ եկավ, տաարակ ու հոսոսպ.

68. Նա (օ) դուլ ու սունրուլ ևս էի կարոտ.

نوکل و سنبل...

Նոր վարդ ու սմբուլ...

Մերգր.— 1. Սուներուլ բարի համար տե՛ս Ի տաղի 12-րդ տողի մեր ծանոթագրու-
թյանը:

2. Բայրո ձեռագրերը ունեն հօտհօա, ճիշտ տառադարձությամբ պետք է լինել
հօրհօղ, պահում ենք առաջին ձևը բունաստեղծության տան հանդավորումը շխախտելու
համար. սր է.

Եոր դարուն եղե և նոր առաւօտ.

Նօ բըրուլ ամաա դուժրի ու հօտհօա.

Նոր ձայն արձակեց, նոր նստաւ ի մօտ.

Նօ դուլ ու սունրուլ ևս էի կարօտ:

Տաղ ԲԸ. «Իււ դրախա ելեմայ»

15. Բօճի Արբանդէլ և փուս բէմիայ

کوه سرمدل و بر کيميا

Արբանդէլ լեռն [ևս]՝ լի բիմիայով (իմա՝ հարստությամբ):

37. Է մահի թամամ, դըհանի թանկթար.

38. Է քաման արբու, սարմաստի նիզար:

ای ماه تمام دهان تنکنر

ای کمان ابرو سرمست نکار

Ո՞վ լիայուսին, նեղրերան.

Ո՞վ տղեղնահոնը, սիրածին հարբեցնող.

Մերգր.— 38-րդ տողի սարմաստի երկար վիեննայի հրատարակության մեջ թարգ-
մանված է «գինովցած սիրելի» (էջ ճՅԷ). այստեղ սարմաստի ի իզաֆետը հաշվի չի
առնված, որը և սխալի տեղիք է տվել: Ի դեպ պիտի ասել սարմաստի բառում վրիպակ է
թույլ տրված՝ տղադրված է արմաստի, իսկ էջ 98-ում՝ բնագրի մեջ. ճիշտ է:

- 66 ADF նոր: H նով: A պուլպուլ: F պլլուլ: H բուլլուլ: AF ամաա: DH օմաա: O
սճու փխ ամաա: D չիք ու:
- 68 AF նա: H նօվ: AF կուլ: AF սամպուլ: D սանրուլ: H սամպուլ: O շուքուֆթա ու
սամբուլ: A շուքուֆթա փխ սունրուլ: Ոչ մի ձեռագիր այս տողում սուներուլ ձևը չի
տալիս. ուղղում ենք Ի տաղի 12-րդ տողի հիման վրա:
- 15 K բաֆի: d դաֆի: I սըրանդեղ: K սրանապ: U սրանպել: d սէրէնտիլ: FK փուս:
d փիու: K քճէմիայ: O փաոք է իմայ: U քիմիայ: d քիմիեա: EN տղի փխ ունեն
լեաոըն վարուգայ և Գալիլիեայ:
- 37 U թապան փխ թամամ: d տենտան: AFUd տրհանի: EN դահանի: K ա հանի:
AEFKN թանկտար: I թանկթար: O թանկտար: U թանկտաա: d թլնթար:
- 38 EN չիք է: d էյ: d քէմպան: AEFNOU ապրու: d էպրու: EN սարէմէսդու: U սա-
րմաստի: d սէրմէսի: AEFNOU նիկար: d նիկար:

- 41. Սունբուլ 'ւ ռայհան, լայէ ու դուլլար.
- 42. Լըլբուլ դուանդա ամադ բա բահար.
- 43. Նայա ու Ֆիդան մէքունաթ սահար.
- 44. Բաշագ քի բինամ լուուի դիլդար:

سنبل و روحان لاله و کلزار
 بلبل کوبنده آمد با بهار
 ناله و فغان میکنند سحر
 باشد که بینم روی دلدار

Սմբուլ ու սեհան, կակայ ու ծաղկունք,
 Երգիչ սոխակը եկավ դարնան հետ.
 Ողբ ու կոծ է անում [մինչև] առավոտ.
 Թերես տեսնեմ դեմքը սիրածիս:

Մերգը. 1. Վիեննայի հրատարակության մ.ջ 42-րդ տողի գուանդա բառը բնթերգված է գուանդայ, որը զրչական սխալ է համարվել և ենթադրվել է, թե պետք է գուանդա կարգայ (ի դեպ՝ չնայած տողատակի ծանոթագրության, էջ ձՅԷ-ում բառը գուանդա էլ մնացել է), որը և թարգմանվել է «վաղելով», մինչդեռ դա պարսկերեն գուանդե-
 کوبنده «եռսեհ, ասացող» բառն է և դործածական է պարսից բանաստեղծության մեջ. հիշենք թեկուր Սաադիի հետևյալ բեյթը.

اول اردیبهشت، ماه جلالی

بلبل کوبنده بر منابر قضبان

Չայույի [տոմարի] օրդիրեհեշտ ամսի սիրերն էր.
 Երգիչ սոխակը ճուղերի վրա [երգում էր]:

(Տե՛ս Վ. Սաադի, شيرازى، گلستان، برالین ۱۲۴۸، ص ۱۵) :
 Նիբադի, Գոյեստան, Բեռլին, 1348/1927, էջ 15):

Կոտտանյանը (էջ 65) այս բառը նույնպես գուանդա է բնթերգել և թարգմանել է «երգեցիկ»:

2. 43-րդ տողը Վիեննայի հրատարակության մեջ թարգմանված է. «Կր հեծե և կ'ողբա առավոտը լուսագնելով» (էջ ձՅԷ): Ընդգծված բառը ավելորդ է և չի բխում բնագրից:

3. 44-րդ տողի լուուի — روى «դեմք» կոտտանյանը բառն — «و» «ճանապարհ» է բնթերգել (էջ 66), որը ճիշտ չէ:

- 59. Սահրա մէդարգամ համչու Մաջնուն.
- 60. Իմոզամ Ֆրրհատ գիլի ման փուու խուն.

41. AF սանպուլ: I սամբուլ: NU սունպուլ: O սմբուլ: U չեք 'ւ: F բահանի NU բուհանի O բահանի AFIO լայա: U լայահ: AF կուլլար: EN կուհար:
 42. AF պլպուլ: ENU պուլլուլ: AF կավանուայ: EN կուվանուէ: I գուանդայ: U կուվանուա: AFO ամաու: EN ամաթ: U աւմաու OU պուլ: EN հաբար: U պահար:
 43. AF նայայ: EN լայէ: O նաչայ: U նայ: F մեքունաթ: I մէքուաթ: O մէգուաթ: U միրունաթ: EN սէնար: I հազար փի սահար:
 44. AEFNU պաշաթ: I բաղաթ: O բաշաթ: AFU պիպինամ: EN քի պինամ: I քրինամ: O բիրինամ: FN բուհի: U բուհի AEFNU տխար:
 59. սէնրա: AOU մէքարգամ: E մուքարթամ: F մէքարտամ: N մաւքաթարամ: d ներերսեմ: IOUd համչուն ու: AO մաճնուն: EN ու մաճուն: F ու մաճնուն, U համչուն: d մէչն: Q տղի վոխտրեհ ունի՝ Սրհարի կարգամ հրնչմունքն իմ աչուն:
 60. Q իմգուուամ: d իմոզեմ: ANU ֆրրհաթ: O ֆրրհան: Q ֆրրյադ: d ֆերեաթ: AU տիլի մա: EN տիլի մէ: I գիլի մայ: O գիլեմայ: d տիլամ: Q փրա: d փուր ու: A հուն: EN հան:

صحرًا مكر دم هجو مجنون

امر وزم فرهاد دل من پر خون

Խափառում եմ անպատում հանց Մեջնուն.

Այսօր ֆարհատ եմ, սիրտս լի արյուն.

Մերգր.— Վիեննայի հրատարակության մեջ 60-րդ տողը չնայած ճիշտ է թարգմանված (էջ ձՅԸ), բայց դիլի մասն ընթերցված է դիլիմ ա, որը սրբագրելի է:

63. Շօխշանց շաքարի, ըռու արգաւան.

64. Է լա|ս|պ աղիղի ու դուռի դանդան:

شوخ شنگ شکرى رو ارغوان

ای لب عقیقى و در دندان

Զվարթ ու գեղեցիկ (իմա՝ շողշողուն) շաքար ես [և] կարմրագեմ.

Շրթերդ սարդիոնն և ատամներդ մարդարիտ:

Մերգր.— 64-րդ տողը սալիս ենթ ըստ Վիեննայի հրատարակության ընթերցման, չնայած վերջնականապես համոզված չենք, որ ճիշտ ձևն է դտնված:

67. Աէ ոօդ բուզիմ փէշի թու մէհման.

68. Մառանջ մէքաւամ, սարվարի խուրան.

سه روز بودیم پیش تو مهمان

در سج میروم سرور خوبان

Երեք օր քեզ մոտ հյուր էի.

Մի՛ տխրիր, դնում եմ, [ո՛վ] գեղեցիկների զխավորը:

Մերգր.— Վիեննայի հրատարակության մեջ 68-րդ տողը ճիշտ է ընթերցված, բայց թարգմանված է սխալ. «Մի նեղանար, որ չերթամ, ով դու գեղեցիկներու՝ ամենամեծը» (էջ ձՅԸ): Մէրաւամ — میروم պարսկերեն رفتن «գնալ» բայի սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի առաջին դեմքն է, որ թարգմանվում է «դնում եմ» և ոչ թե միանգամայն հակառակը՝ «չերթամ»:

71. Չուն թարկ բրդահամ դուլի խօշրուի.

72. Դար բինամ հազար ջաւը ու սըթամի:

63 AF շօղշանկի: O շաւղշանց: Q յուշանք: AFU շաքարին: IO նուսի: Q հրու: Q աւաղան փխ արդաւան: U արդուան: d տողի փխ ունի՝ շէֆխ շէմսի սիֆէթ շէքլի էրդէվան:

64 A ուէլ պաղիղու: FIO ու էլ պաղիղի: Q էլվայ աղեղի: U ու էլ պաղիղուէն: QU և փխ ու: AU նուրի դանդան: F տուրի տանտան: Q դիտա դանդան: d տողի փխարեն ունի՝ տհանի սէտէֆ էդ դուրի դանդան:

67 AFU բոօդ: Q ոուդ: U բուդ: AF պութիմ: O բու թիմ: Q բաւշամ: U պուտիմ: A փէշէ: U փիշի: O դու փխ թու: I մէհման:

68 A մառանջ: U սապահ փխ մառանջ: A մերաւամ: I մէրուվամ: Q մերաւեմ: U մի-աւվամ: I սարուար ու: Q սալուվարի: AI խուրամ: F խուպամ: U խուտամ: d 67 68 տողերի փխարեն ունի հետեյալ աղավաղված թուրքերեն հատվածը.

մէթինտէն օլտոււմ դայաքըլուրյան.

նիճօլար հալ դաբշի տուրտուղոււմ դէման:

71 AEN չունկ: I թարք: O թանգ: Q թարգ: AEN պըթահամ: F պրդահամ: I բըգամ: Q բրդահեմ: U պոգէհամ: AEN կուլի: O դիւլի: E խօշրուխ: O խաւղ բուի: Q խալ բոյի: U խաշ մուի:

72 EN դարբինամ: FO դար բինամ: Q կար բէնամ: U ազար պինամ: U պինկ փխ հազար: EN ճավրի սիթամի: I ջօր: O ջուր: Q որ հէնց սհաթ մի:

جون نرك بد هم كل خوشبوئی
 کر بینم هزار جور و ستمی

Նրր [քեդ] թողնեմ (իմա՝ թողնում եմ)՝
 բուրավետ դու ծաղիկ ես:

Իե [քեդ] տեսնեմ (իմա՝ տեսնում եմ)՝ հազար
 բռնություն ու անիրավություն ես:

Մերգր. — Լիեննայի հրատարակության մեջ տողերը ճիշտ են վերծանված, բայց էջ ճեղքում ջալը բառի մեջ տառասխալ է թույլ տրված և տպագրված է զօր, այն դեպքում, երբ բնագիրը (էջ 99) ունի ջալը: Պարսկերենի շարահյուսության օրենքները բացառելու, խօշբուխի և սրբաձի բառերի ի դիմորոշ հոդերը, ինչպես նաև չուն բառի «երբ» համադրի մաստը նկատի չառնելու հետևանքով տողերի թարգմանությունը այս հրատարակության մեջ հետևյալ պատկերն է ստացել.

Ի՞նչպես կարող եմ թողնել հոտավետ վարդ մը,
 եթե տեսնեմ (իսկ) հազար բռնություն, պատիժ
 (էջ ճեղք):

Սխալաշատ է նաև Կ. Կոստանյանի թարգմանությունը՝ «մինչև իսկ մոտանամ (թարիք տամ — քարկ բրվանամ), անուշահոտ վարդ, թե տեսնեմ, հազար առաաություն, վայելչություն» (էջ 66):

РАСШИФРОВКА ПЕРСИДСКИХ СТРОК В ПЕСНЯХ ГРИГОРИСА АХТАМАРЦИ

Б. Л. ЧУГАСЗЯН

(Р е з ю м е)

В конце XV и в начале XVI вв. на острове Ахтамар (Ванское озеро) жил и творил Григорис Ахтамарци, один из крупнейших представителей средневековой армянской поэзии.

В светских песнях Ахтамарци использован ряд поэтических выражений и картин, которые присущи восточной, особенно персидской поэзии классического периода. Подробно анализируя языково-стилистические особенности нашего поэта и сравнивая их с художественными приемами средневековых армянских и персидских поэтов, автор приходит к выводу о том, что часть этих выражений является отражением живого разговорного армянского языка того времени, часть же литературным заимствованным из персидской поэзии.

В песнях Ахтамарци встречаются отдельные строки на персидском и турецком языках (в армянской транскрипции — всего 43 строки), которые сильно извращены писцами. Это очень затрудняет, а порою делает невозможным их чтение.

На основании рукописей, сохранившихся в Ереванском Матенадаране (хранилище древних рукописей), автор расшифровал эти строки, которые с разночтениями приводятся в конце настоящей статьи.